

CENTRALE PLAATS THEORIE EN OUDE GESCHIEDENIS

e.ch.l. van der vliet

Dr. E.Ch.L. van der Vliet is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de vakgroep Oude Geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Groningen.

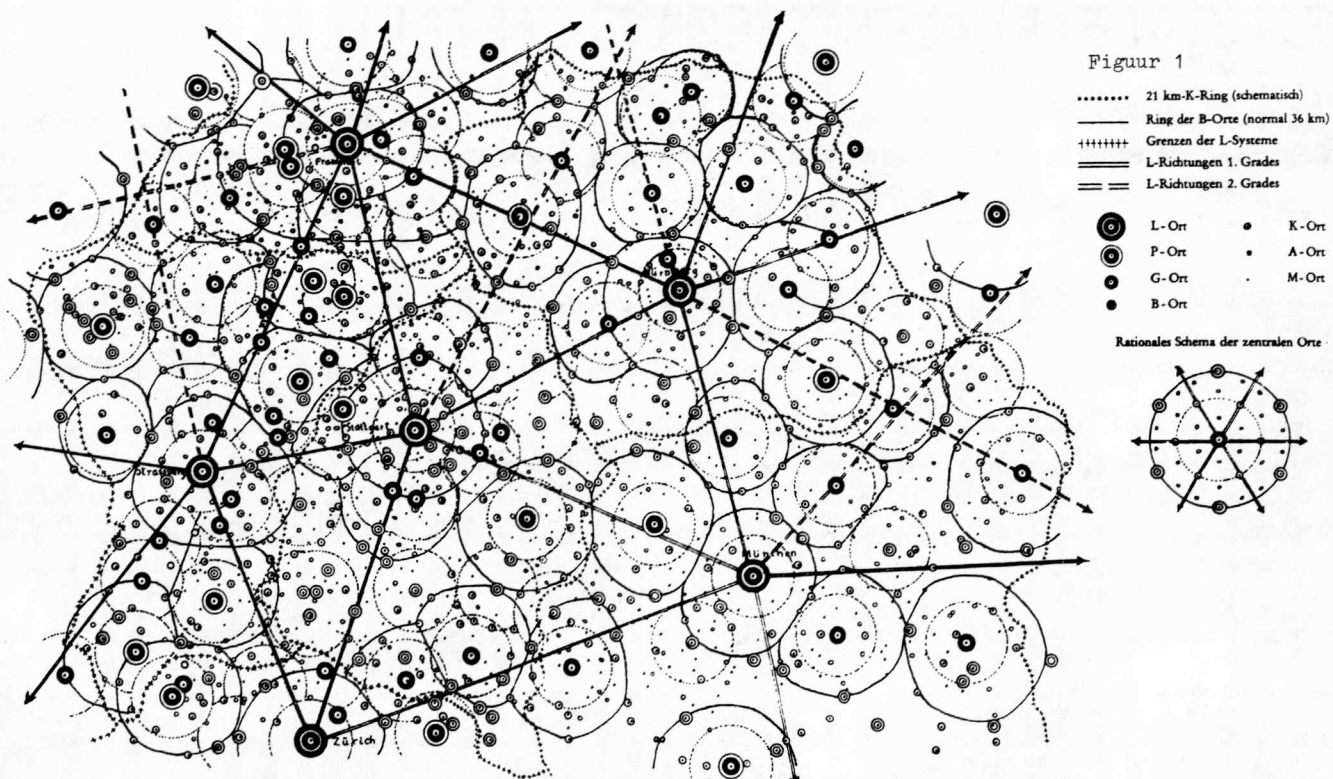
inleiding

"This is invaluable conventional archaeology unadorned and without a single reference to hierarchies and central places." (1)

Deze hartekreet wordt geslaakt door J.V.S. Megaw in zijn bespreking van een bundel opstellen over de "Keltten in Baden - Württemberg" en heeft betrekking op een artikel van W. Kimmig dat onder meer de ontwikkeling van decoratieve motieven op zwaarden behandelt. De ontwikkeling van zwaardtypen, het uitspitten van paalgaten die samen met wat scherven grof en armzalig aardewerk de schamele resten zijn van de prehistorische bewoning van eenvoudige hutten, de gedetailleerde bestudering van de stijlen van de vijfde-eeuwse Atheense vaasschilders en van Pompeiaanse wanddecorateurs zijn zo enkele voorbeelden van de traditionele archeologie, waarvan de resultaten voor de doorsnee historicus hoogstens in zeer algemene zin interessant zijn. Van meer recente ontwikkelingen, zowel in de prehistorische als ook in de Klassieke archeologie, kan dat niet meer volgehouden worden. Nieuwe vraagstellingen, gesteund door verder ontwikkelde methoden, sluiten dichter aan bij vergelijkbare benaderingswijzen in de geschiedwetenschap. Naar deze ontwikkelingen verwijst Megaw met zijn woorden "geen hiërarchieën en geen centrale plaatsen".

Met hiërarchie wordt ongetwijfeld nederzettingshiërarchie bedoeld, een begrip dat evenals centrale plaats afkomstig is uit de geografie. Het werken met begrippen en modellen die ontleend zijn aan de geografie en de antropologie, is de laatste decennia in de archeologie gemeengoed geworden, zozeer zelfs, dat men de stroom aan thematische bundels en artikelen over subsistence strategieën, systeem interacties, locationale analyses enzovoort een zekere mate van modieuze niet kan ontzeggen. Deze zo genoemde New Archaeology heeft zijn oorsprong in de Verenigde Staten en is in Europa krachtig gestimuleerd door het werk van de Engelse prehistorici David Clarke en Colin Renfrew. De Amerikaanse archeologie heeft altijd al een veel sterkere antropologische inslag gehad door haar overwegende preoccupatie met de inheemse, Indiaanse culturen. De Amerikaanse archeoloog groef de directe voorgangers van de samenleving op die zijn collega antropoloog in de hedendaagse werkelijkheid bestudeerde. Vandaar de roep om een systematische interpretatie van het archeologische materiaal als de materiële overblijfselen van een menselijke samenleving. Het besef is gegroeid, dat een mesolithische vindplaats niet alleen een vergaarbak is van tienduizenden vuurstenen pijlpuntjes, krabbertjes, afslagjes enzovoort, maar eerst en vooral het overblijfsel is van een kampplaats van jagers-verzamelaars, waarin de verspreiding van het afval materiaal de weerslag is van de economische en sociale activiteiten van de groep. Wil men zo'n vondstcomplex op een verantwoorde manier analyseren, dan dient men natuurlijk wel inzicht te hebben in de wijze waarop een kampement van een groep jagers-verzamelaars in het algemeen functioneert. Daarbij mag men natuurlijk niet vergeten, dat de manier van opgraven en dus van documentatiemateriaal vernietigen, sterk bepaald wordt door de vraagstelling van de opgraver.

De benadering van de New Archaeology impliceert dus veeleer een vraagstelling die zich richt op de wijze van functioneren van de samenlevingen uit het verleden waarvan de materiële resten worden opgegraven. Het gaat niet meer in de eerste plaats om de ontwikkeling van een bepaald huistype, maar om het leefpatroon in een nederzetting waarvan huisplattengronden en afvalkuilen een weerslag zijn, niet om de typologie van grafgraven, maar om de structuur van een grafveld. Statistische methoden en computergestuurde analyses helpen orde te scheppen in schijnbaar chaotische grote hoeveelheden materiaal en verspreidingspatronen te correleren met te voren opgestelde modellen die gebaseerd zijn op antropologische inzichten. Ter illustratie wil ik een paar titels noemen van artikelen uit de door D. Clarke geredigeerde bundel *Models in Archaeology: 'ecosystem models and demographic hypotheses: predation and prehistory in North America', 'ethno-historic and ecological settings for economic and social models of an Iron Age society', en 'locational models and the study of Romano-British settlement'*. (2) Men beoogt inzicht te krijgen in de demografische structuur en opbouw van de bestudeerde samenlevingen, in de manier waarin zij in hun bestaan voorzagen, van elders schaarse goederen betrokken via het een of andere uitwisselingssysteem (een model van de verschillende mogelijkheden daartoe en de daarmee corresponderende respectievelijke archeologische verspreidingspatronen is in 1975 door Renfrew opgesteld (3)), in de wijze waarop zij sociaal, hiërarchisch dan wel egalitair geordend waren. Voor een historicus die ook belangstelling heeft voor perioden waarvoor wij niet of nog nauwelijks over geschreven bronnen beschikken en met een specifieke belangstelling voor het verloop van processen die veranderingen in de structuur van de samenleving bewerken en waarvan het vervolg en de uitkomst in historische tijden opeens zichtbaar worden, biedt deze archeologie de mogelijkheid om over langere aaneengesloten perioden, zowel prehistorische als historische, de ontwikkeling van demografie en economische en sociale structuren in eenzelfde gebied te bestuderen. De studie van een vroeg-middeleeuwse dorpsamenleving en beginnende stratificatie sluit zo direct aan op de archeologie van het provinciaal Romeins en de inheemse ijzertijd. De discrepantie tussen de inhoud van de prehistorische en die van de historische hoofdstukken in algemene historische overzichten en handboeken (enerzijds: aardwerktypen, technologie, grafritueel; anderzijds: politieke ontwikkelingen, sociale en economische structuren) kan op grond van dit onderzoek plaats maken voor inzichten in de continuïteit van de bewonings- en exploitatiegeschiedenis. Zo is goed interdisciplinair - historisch, archeologisch, antropologisch -, onderzoek denkbaar naar de relaties tussen bewoningspatroon en staatvormingsprocessen in de vroege middeleeuwen in het Nederrijng gebied. Het is niet mogelijk de ontwikkeling van de Atheense staat en haar religieuze culten, die een belangrijk moment doormaakte bij het optreden van Kleisthenes, los te zien van de ontwikkeling in het bewoningspatroon van Attika in de voorafgaande perioden. Natuurlijk weten wij dat er al in de zevende eeuw voor Christus op ruime schaal Attische aardewerk dat olijfolie kon bevatten, naar verre streken 'verhandeld' werd (4), nu stellen wij de vraag naar de aard van het uitwisselingssysteem en de plaats van de technische

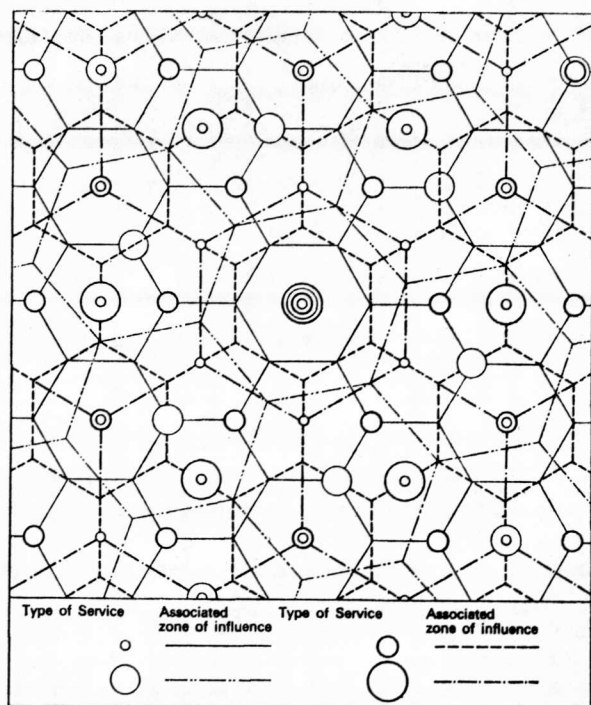

Figuur 1. Het systeem van centrale plaatsen in Zuid-Duitsland en van centrale plaats met omgeving volgens Christaller 1933 (Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1980), kaart 4.

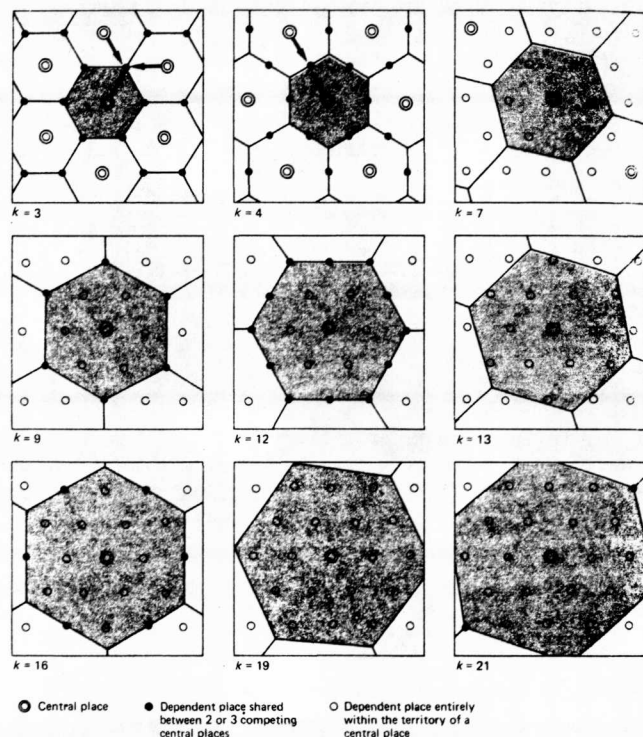
Figuur 2. Model van een Lösch landschap. James H. Johnson 1972 (Pergamon Press), p.103, fig. 29.

Figuur 3. Locatie van afhankelijke nederzettingen ten opzichte van centrale plaatsen volgens verschillende principes. Haggett e.a. 1977 (Arnold), p.144, fig. 5.4.

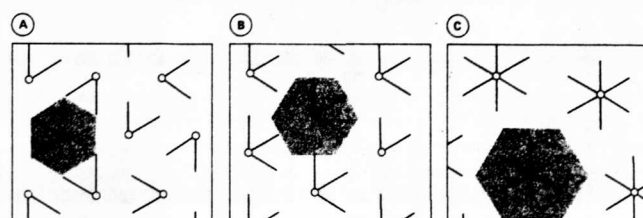
Figuur 4. Verschillende ordeningsprincipes in een Christaller landschap. Haggett e.a. 1977 (Arnold), p.144, fig. 5.4.

Figuur 2

Figuren 3 en 4

specialist (de pottenbakker) in de samenleving. Voor het laatste is inzicht in de plaats en de functie van de technische specialist in pre-industriële samenlevingen noodzakelijk om tot het juiste begrip van de archeologische overblijfselen te kunnen komen.

ruimtelijke verspreiding

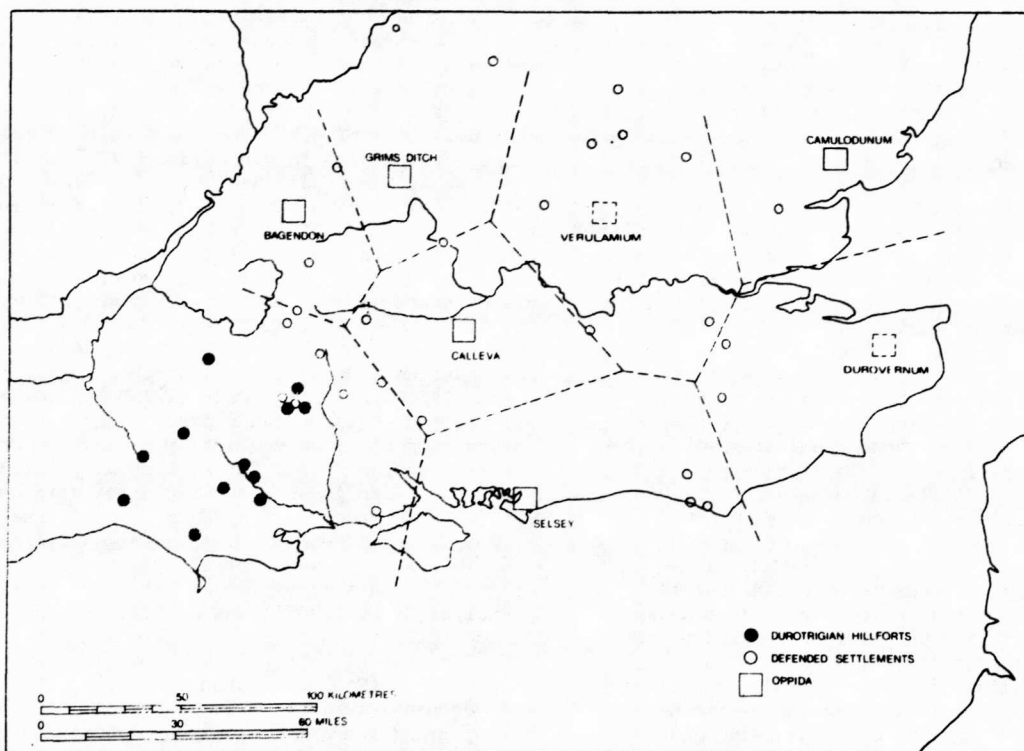
Van groot belang is niet alleen de aard van de archeologische verschijnselen, maar vooral ook hun ruimtelijke verspreiding. Dat geldt in bijzondere mate voor de sporen van het bewoningspatroon. De manier waarop een groep mensen de natuurlijke hulpbronnen van haar omgeving exploiteert en dus ook de wijze waarop de groep als samenleving gestructureerd is en functioneert komen tot uitdrukking in de keuze van de plaats, de omvang en het bewoningspatroon van de nederzetting. Een nederzetting is als een product van de menselijke cultuur evenzeer een artefact als een vuistbijl dat is. De keuze van de nederzettingenplaats wordt echter niet alleen bepaald door de voor- en nadelen van de natuurlijke omgeving maar ook door haar ligging ten opzichte van andere nederzettingen. Veelal zijn zowel de locatie als de omvang van de nederzetting in hoge mate verbonden met de betrekkingen die de bewoners onderhouden met andere nederzettingen, in de zin van de uitwisseling van personen, goederen en levensmiddelen, van de vervulling van bepaalde specialistische functies als marktplaats of ritueel centrum. De ontwikkeling van de samenleving vindt zijn weerslag in de steeds verdergaande complexiteit van het bewoningspatroon. (Zie bijvoorbeeld de gedachtengang achter de opgravingsstrategie van Flannery.)

Het onderzoek van het nederzettingssysteem neemt daarom een belangrijke plaats in in veel moderne archeologische studies. Terwijl de basisgegevens verkregen worden door het archeologische veldwerk, berust de interpretatie op denkwijzen uit de geografie. De bereikte conclusies moeten daarom met de nodige voorzichtigheid worden gehanteerd. In de eerste plaats dient men zich af te vragen of de langs archeologische weg verkregen basisgegevens voldoende volledig of representatief zijn. Dat is een specifiek archeologisch probleem waar ik in dit artikel niet verder op kan ingaan. In de tweede plaats dient men zich er goed van bewust te zijn, dat de gehele werkwijze berust op veronderstellingen en uitgangspunten van geografische onderzoeksmethoden. In feite is het een geografisch onderzoek dat verricht wordt. Ik zal daarom beginnen met een uiteenzetting van de belangrijkste geografische theorieën en benaderingen in dit verband. Het begrip waarmee eigenlijk telkens weer hetzij in de ene, hetzij in de andere vorm gewerkt wordt is dat van de Centrale Plaats. Het idee van een ordeningsprincipe van stedelijke en landelijke nederzettingen rondom een of meer centrale plaatsen heeft in 1933 gestalte gekregen door het werk van de Duitse geograaf Christaller. Zijn uitgangspunt was de al eerder gedane constatering, dat de voornaamste functie van de stad bestaat uit het feit dat zij het middelpunt van haar landelijke omgeving is en een middelaarspositie inneemt in het verkeer van de regio met de buitenwereld. (5) Een plaats kan voor zijn omgeving een centrale functie vervullen, maar er zal zich ook een specialisatie in centrale functies voordoen zodat een centrale plaats van de eerste orde alle specialistische functies voor de gehele regio in zich verenigt, terwijl de plaatsen van lagere orde telkens een geringer aantal minder specialistische functies voor een naar rato kleinere omgeving vervullen. Op grond hiervan kan worden geconcludeerd, dat een en ander resulteert in een regelmatige ruimtelijke verspreiding van centrale plaatsen en van afhankelijke plaatsen elk op hun eigen niveau in een hiërarchische rangorde. De rekenkundige aspecten van centrale plaatsen modellen laat ik hier buiten beschouwing; men zie het model van Zuid-Duitsland anno

1933 volgens Christaller (Zie figuur 1). Idealiter is het basispatroon van een landschap dat bevolkt wordt door een aantal centrale plaatsen van gelijke importantie met elk hun afhankelijke plaatsen, dat van regelmatige hexagonen met elk hun centrale plaats in het centrum. Dat komt ook overeen met de "optimale ruimtelijke verspreiding in een homogeen landschap". (6)

Uitgaande van het idee van de centrale plaats kan een complex nederzettingssysteem op twee manieren gekenschetst worden. De eerste is die naar graad van complexiteit en begint met de vraag uit hoeveel niveaus het systeem bestaat. Hoe groter het aantal niveaus, hoe complexer het nederzettingssysteem en hoe talrijker het aantal specialistische functies, dat wil zeggen: hoe gecompliceerder de betreffende samenleving is. Modellen van complexe structuren zijn verder door Lösch uitgewerkt (Zie figuur 2.). De tweede manier om een complex hiërarchisch nederzettingssysteem te kenschetsten is op grond van het ordeningsprincipe dat er aan ten grondslag ligt. Christaller was, zoals blijkt uit de door hem gehanteerde definitie, bij het opstellen van zijn model uitgegaan van het 'marketing' principe. Dat is echter niet de enige mogelijkheid. Men kan even goed een centrale plaats model opstellen op grond van het 'traffic' of het 'administrative' principe. (7) De locatie van de plaatsen van lagere orde zowel ten opzichte van de centra als ten opzichte van elkaar wordt aanzienlijk beïnvloed door het ordeningsprincipe (Zie de figuren 3 en 4.). Dit is vooral voor de prehistoricus en de archeoloog van belang, omdat op grond van antropologische ervaringen verwacht mag worden, dat in de door hem bestudeerde samenlevingen het 'marketing' principe slechts een rol van ondergeschikt belang heeft gespeeld. In plaats van marktcentra zijn bijvoorbeeld veeleer centra van redistributie te verwachten. De keuze van de nederzettingenlocaties en het daaruit voortgekomen nederzettingssysteem zullen meer bepaald geweest zijn door overwegingen van sociale en politieke aard en door de bodemgesteldheid van het terrein met het oog op de voorziening van de eerste levensbehoeften dan door overwegingen van marktgericht economisch gedrag. (8)

In de vrije natuur van de geografische werkelijkheid doet zich een nauwkeurige hexagonale spatiering in een homogene landschappelijke situatie nergens voor. In de praktijk is dat geen principiële probleem. Het gaat er immers om te ontdekken welke ordeningsprincipes ten grondslag liggen aan een waargenomen nederzettingssysteem om daarmee te kunnen nagaan hoe de bestudeerde samenleving gestructureerd is geweest. Het is voldoende de waargenomen situatie te correleren met van tevoren opgestelde theoretische modellen waarin een aantal verwachtingen tot uitdrukking zijn gebracht. Daarnaast is het gebruikelijk het waargenomen patroon in een schematische en modelmatige vorm te gieten. Voor het opstellen van een geografisch schema heeft de archeoloog de beschikking over twee soorten gegevens: de afstanden tussen de plaatsen onderling en de omvang van de afzonderlijke nederzettingen. Het moeilijkst is vaak het verkrijgen van betrouwbare gegevens ten aanzien van het laatste. Overigens hoeft men ook weer niet pessimistisch te zijn. Een goed model is een uitgangspunt voor verder onderzoek waaruit de onbetrouwbaarheid van de gebruikte gegevens kan blijken, zodat het model in een volgend stadium kan worden gecorrigeerd. In eerste instantie moet men echter werken met survey resultaten. Zo heeft Gregory A. Johnson op grond van het survey werk van Adams en Nissen de nederzettingsgeschiedenis in de Susiana en Zuid-Mesopotamië onderzocht in de periode die direct aan de tijd van de historische stadstaten voorafgaat. Na een fase van gelijkmatige verspreide bewoning in kleinere en grotere dorpen kwam er een ontwikkeling op gang met als eindresultaat een vier-lagig nederzettingssysteem rond een aantal urbane of proto-urbane centra. (9) Daarbij heeft hij zich gebaseerd op schattingen van de relatieve omvang van de nederzettingen en op een statis-

Figuur 5. Thiessen polygonen en nederzettingshierarchie in Zuid-Engeland in de voor-Romeinse ijzertijd.

Blackmore c.s. 1979 (BAR), p. 109, fig 7.

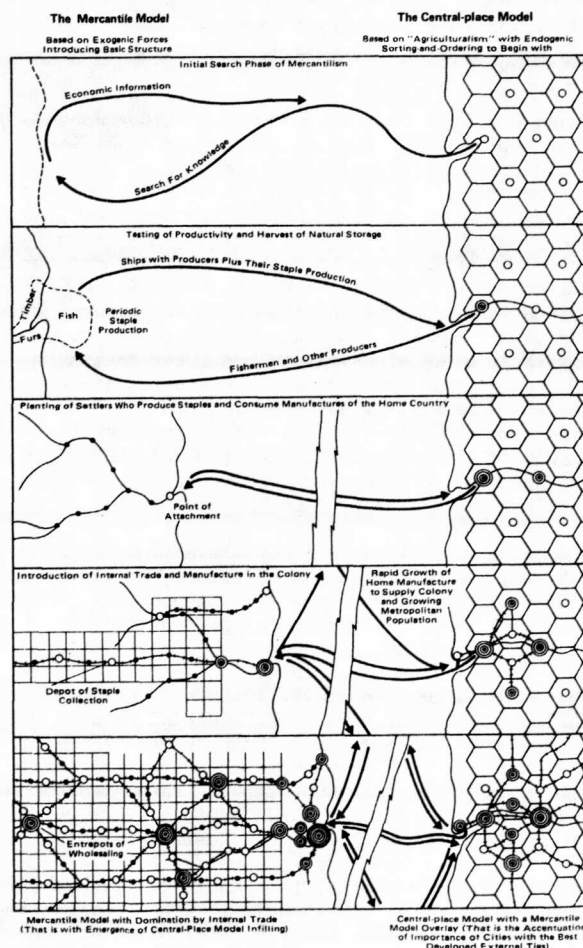
Figuur 6. Handels en centrale plaats model voor ontwikkeling complexe nederzettingssystemen.

Haggett c.s. 1977 (Arnold), p. 158, fig.5.15.

tische 'nearest neighbour analysis'.

Een veel vaker gehanteerde methode om de structuur van een nederzettingspatroon duidelijk te maken is het tekenen van zogenaamde Thiessen polygonen. De techniek is eenvoudig. Onregelmatige veelhoeken worden geconstrueerd door tussen de verschillende centra middelloodlijnen te trekken. De achterliggende gedachte is dezelfde als die welke ten grondslag ligt aan het honingraatmodel van een ideaaltypisch Christaller systeem. Binnen elk van deze veelhoeken is de afstand tot het eigen centrum korter dan tot alle andere naburige centra. Indien de centra op gelijke afstanden van elkaar liggen zullen de Thiessen polygonen dan ook inderdaad de vorm hebben van regelmatige zeshoeken. Bovendien is het een ervaringsfeit dat in een redelijk homogene omgeving de verschillende centra met een statistische regelmaat op ongeveer dezelfde afstand van elkaar verwijderd liggen. Een fraai voorbeeld hiervan zijn grote oppida uit de voor-Romeinse ijzertijd in Zuid-Engeland, die niet ten onrechte als proto-urbane centra beschouwd worden (Zie figuur 5).(10)

Wie met centrale plaats modellen werkt, moet zich wel steeds realiseren dat hij zich van een geografische analytische methode bedient. Een geografisch model staat geografische conclusies toe en geen historisch. Dat neemt niet weg dat elk bewoningpatroon het gevolg is van een historische ontwikkeling. Hoewel het centrale plaats model statisch en niet dynamisch van karakter is, is het gebaseerd op een aantal algemene vooronderstellingen over het menselijk gedrag waaruit kan worden afgeleid welke historische ontwikkeling zal leiden tot een nederzettingpatroon volgens het centrale plaats principe. Dat kan een goede werkhypothese zijn voor verdergaand historisch onderzoek. In het geval van het 'marketing' principe is dat evident. In figuur 6 is een voorbeeld gegeven van hoe en in welke fasering men zich de ontwikkeling van een complex landschap met meerdere specialisatie niveaus en centrale plaatsen kan voorstellen op grond

van de uitgangspunten van de centrale plaats theorie. Dit model kan voor een historicus een uitgangspunt zijn om na te gaan of een aantal ontwikkelingen van markt- en dienstencentra zich inderdaad volgens dit patroon voltrokken hebben. Zo zou men ook direct de wortels van de theorie kunnen aanvatten (voor zover dat nog niet gebeurd is) door na te gaan hoe het klassieke Christaller landschap in Zuid-Duitsland gegroeid is en zich verder ontwikkeld heeft en te controleren of de processen die daarbij een rol gespeeld hebben inderdaad overeenstemmen met de uitgangspunten waar Christaller zijn theoretische systeem op heeft gebaseerd.

klassieke oudheid

Wat de Klassieke oudheid betreft zijn de mogelijkheden analoog. De schaarste van het materiaal, dat voor het grootste deel archeologisch verkregen moet worden, is daar het grootste probleem. Toch leent zich in ieder geval de provinciale ontwikkeling in de Romeinse keizertijd goed voor een bestudering die geïnspireerd is door denkwijzen uit de geografie. Ook voor de vroegere periodes is mijns inziens echter een systematische bestudering van de nederzittingsgeschiedenis onontbeerlijk om een goed inzicht te krijgen in de structuren die de basis vormden van de politieke verwickelingen, die de geschreven bronnen ons als het topje van de ijsberg laten zien. Een recent voorbeeld van zo'n benadering is de door Renfrew en Wagstaff verzamelde reeks studies over het eilandje Melos.⁽¹¹⁾ Het boek behandelt de geologie en de geomorfologie van het eiland, de bewoningsgeschiedenis in relatie tot de exploitatie van de natuurlijke hulpbronnen van de eerste bewoners tot de twintigste eeuw en de plaats van het eiland in grotere regionale verbanden in de verschillende perioden van de geschiedenis. Dit soort studies zouden er van elk polis-territorium moeten zijn. Een opmerkelijke constatering betreft de relatie tussen het bewoningspatroon en de politieke structuur. De ontwikkeling van een centrale 'polity' blijkt gepaard te gaan met de concentratie van de bewoning in en om het politieke centrum in tegenstelling tot de veel gelijkmatiger verspreiding in de daaraan voorafgaande periode, geheel conform de verwachtingen van de centrale plaats theorie.⁽¹²⁾

Centrale plaats modellen kunnen ook volgens andere principes dan het 'marketing' geconstrueerd worden. Wat prehistorie en oudheid betreft komt toepassing van 'traffic' en 'administrative' hoogstwaarschijnlijk beter in aanmerking. Het is echter belangrijk, dat men vooraf overweegt welke relatie er dient te bestaan tussen bijvoorbeeld de mate van complexiteit van de politieke ontwikkeling en het bewoningspatroon. Een theoretische beschouwing daarover is gemaakt door Rowlands en Friedman.⁽¹³⁾ Vanuit antropologisch gezichtspunt schetsen zij een model voor het verloop van een ontwikkeling die leidt naar een hiërarchische samenleving en tenslotte de staat. De specifieke antropologische argumenten in hun artikel laat ik hier buiten beschouwing. Rowlands en Friedman stellen vast dat de ontwikkeling van hoofdschappen (chiefdoms) kenbaar zal zijn aan de groei van grote ceremoniële centra, waar de hoofdlieden met hun naaste verwanten en aanhang zetelen en die omgeven worden door een achterland van dorpen en kleinere centra, zodat "misschien een twee-lagig nederzittingspatroon" ontstaat.⁽¹⁴⁾ Bij een verdergaande ontwikkeling naar een vroege staat zullen er ook in de periferie centra opkomen, terwijl het ceremoniële centrum door de groeiende bestuursfunctie ook economisch centraal gelegen raakt en een marktfunctie krijgt en zo een echte centrale plaats wordt.⁽¹⁵⁾ Anders gezegd, op grond van model wordt verwacht dat de ontwikkeling van een samenleving van hoofdschap naar complexere staat archeologisch te traceren is in de geschiedenis van het nederzittingspatroon van een twee-lagige naar een drie- en vier-lagige hiërarchie volgens het centrale plaat-

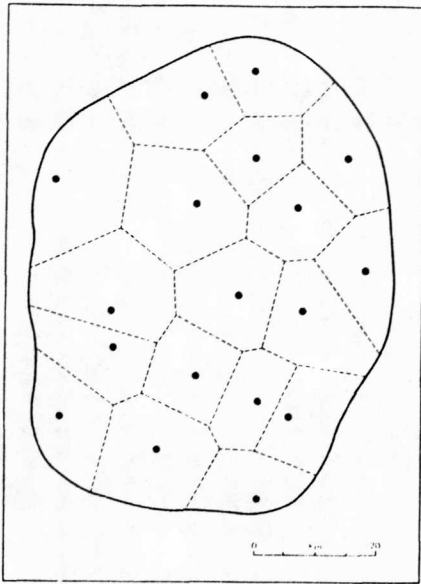
sen idee. Tussen 800 en 450 voor Christus vindt in Zuid-Duitsland en Noordoost-Frankrijk inderdaad een ontwikkeling plaats van een twee-lagig systeem van dorpen en omwalde heuvelnederzettingen naar een drie-lagig systeem als een paar versterkte nederzettingen (bijvoorbeeld de Heuneburg bij Hundersingen en de Mont Lassois bij Châtillon-s-Seine) een proto-urbaan karakter beginnen te krijgen, terwijl ook uit de grafvelden blijkt dat de bevolking in een drievoudige hiërarchie gelaagd wordt: bijzettingen van gewone man en rijken (aristocraten?) in dezelfde grafvelden, bij de grote centra de aparte grafheuvels met 'vorstengraven'. Ook in andere opzichten, voor zover valt na te gaan, stemmen deze complexen overeen met de kenmerken die door Claessen en Skalnik voor een vroege staat zijn opgesteld.⁽¹⁶⁾

Onafhankelijk van Rowlands en Friedman heeft Renfrew vanuit de optiek van de archeoloog het begrip 'vroege staat module' voorgesteld.⁽¹⁷⁾ Hij wijst erop, dat iedere samenleving die een grotere mate van complexiteit kent, een 'focus' heeft, een centrum dat op de een of andere manier als het vaste centrum van de samenleving functioneert. Een dergelijk centrum hoeft niet noodzakelijkerwijs een grotere bevolkingsconcentratie en dus een urbaan of proto-urbaan karakter te hebben. Zij zijn echter wel te herkennen als de kenmerkende elementen in het bewoningspatroon van een groter gebied:

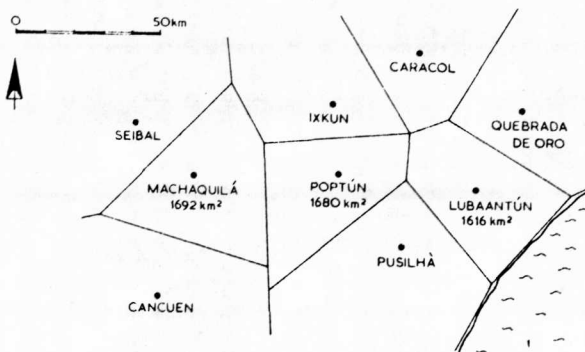
"In most, perhaps all, early civilizations there function a number of autonomous central places which, initially at least, are not brought within a single unified jurisdiction. It is such autonomous territorial units, with their central places, which together constitute what we would all term a civilization. They may be recognized as iterations of what I propose to call the *early state module (ESM)*."⁽¹⁸⁾ De vroege staat module wordt gekenmerkt door een betrekkelijk beperkte omvang. De centra liggen gemiddeld veertig kilometer van elkaar en het territorium dat zij bestrijken beslaat gemiddeld zo'n 1500 km². Het karakter van het landschap kan deze cijfers doen variëren. In de uiterste gevallen kan de gemiddelde afstand tussen de centra variëren van twintig tot honderd kilometer. Het kaartbeeld van vroege staat modules wordt -uiteraard- gevonden door Thiessen-polygonen te tekenen. Dat wil echter niet zeggen, in tegenstelling tot wat Renfrew suggereert, dat met deze lijnen ook de grenzen van de politieke invloedssferen van de respectievelijke centra zijn aangegeven. Allereerst is dit een model van het nederzittingspatroon; de interpretatie is een volgende stap. In wezen is de ESM een geografisch model van een nederzittingspatroon dat zodanig complex is, dat van de bijbehorende samenleving verondersteld kan worden dat zij op analoge wijze complex en dus hiërarchies georganiseerd is geweest. De relatie tussen complexiteit en hiërarchie is wetmatig.

Met de vroege staat module heeft Renfrew een betrekkelijk eenvoudig middel geïntroduceerd om de mate en de aard van de complexiteit van een samenleving op het spoor te komen. Het is een middel dat bovendien aangeeft in welke richting te zoeken als men de organisatiestructuur van de samenleving beter wil leren kennen en haar ontwikkeling begrijpen. De wijze van spatiëring van de secundaire nederzettingen ten opzichte van de centrale plaatsen, elkaar en het landschap - volgens marketing, traffic, administrative of subsistence principe - bevat al een eerste indicatie.

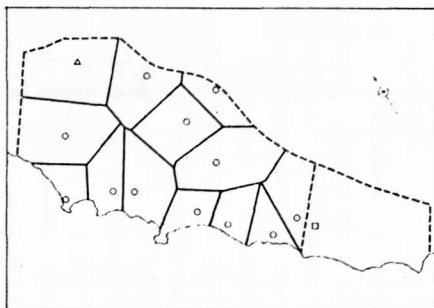
Renfrew geeft één voorbeeld van een ideaaltypische situatie en vier uit de archeologische werkelijkheid: Laagland Maya, Etrurië, het Myceense Griekenland en het Minofsche Kreta (Zie de figuren 7 tot 10). Bij de laatste twee kan men in beginsel vraagtekens plaatsen. Noch het Griekse vasteland noch Kreta lijkt te voldoen aan een van de basisvoorwaarden voor de toepassing van een Christaller model, een homogene landschappelijke situatie. Op een soms verbijsterende manier doorsnijden de 'hypothetical territorial boundaries' de afwis-

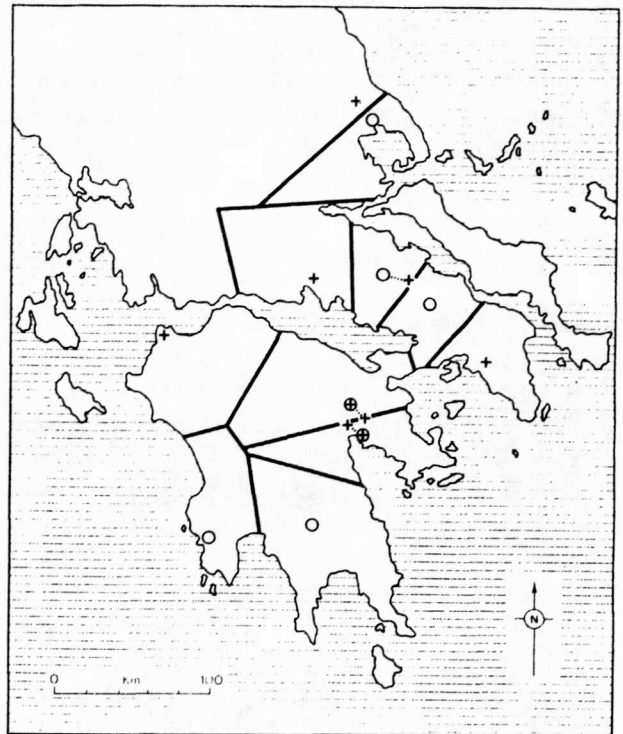
Figuur 7. Ideaaltipe ESM volgens Renfrew 1975 (University of New Mexico Press), p.13,fig.2.

Figuur 8. ESM's in Laagland Maya volgens Renfrew 1975 (University of New Mexico Press), p.16,fig.4.

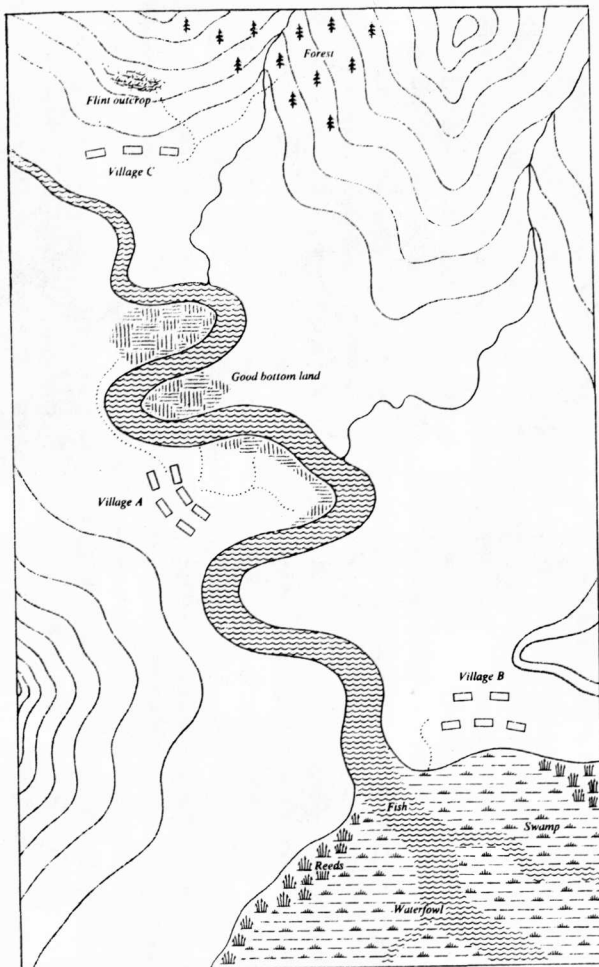

Figuur 9. ESM's in Etrurië volgens Renfrew 1975 (University of New Mexico Press), p. 17, fig.5.

Figuur 10. ESM's in Myceens Griekenland volgens Renfrew 1975 (University of New Mexico Press), p. 15, fig. 3.

seling van vlakten en bergland. Een groter bezwaar is dat de zo geconstrueerde Myceense 'early state modules' ook onderling in de verhouding van vlak land en bergland en wat betreft de locatie van de centra ten opzichte van hun landschappelijke omgeving een zo verschillend beeld opleveren. Op zich hoeft immers het ontbreken van een homogene landschappelijke situatie geen onoverkomelijk bezwaar te zijn voor het toepassen van de principes van de centrale plaats theorie. De uitgangspunten van de theorie, optimaliserings-, maximaliserings- en minimaliseringsgedrag, specialisatie en dus differentiatie binnen een nederzettingssysteem laten zich even goed in een heterogene landschappelijke situatie toepassen. Service geeft een -geconstrueerd- voorbeeld van een ontwikkeling in een rivierdal dat aan beide zijden omgeven is door bergland en stroomafwaarts begrensd wordt door een visrijk moerasgebied (Zie figuur 11). (19) Het midden van het stroomdal heeft de eerste voorkeur van menselijke bewoners omdat zich daar de beste landbouwgronden bevinden. Als bevolkingsgroei tot de stichting van nieuwe nederzettingen aanleiding geeft, kiest men plaatsen die noodgedwongen slechtere of eenzijdiger landbouwgronden hebben, maar daarnaast gunstig gelegen zijn voor de exploitatie van het bergwoud of het moeras. De oudste nederzetting blijft echter het centrale punt voor de uitwisseling van producten en levert de grootste keus aan eerste levensbehoeften en kan zich dus gemakkelijk ten opzichte van de periferie tot een centrale plaats met centrale functies ontwikkelen, waarvan gezagsuitoefening en bestuur er een kan zijn. Volgens dit stramien heeft Bintliff een schets gegeven van de mogelijke fasering van de uitbreiding van het Spartaanse gezag over het omringende Laconië, waarvan de landschappelijke structuur treffende overeenkomt met de theoretische constructie van Service. In dit geval overtuigt mij de benadering van het ontstaan van een staat op grond van een gedifferentieerd bewoningspatroon des te meer, omdat Bintliffs schets correspon-

Figuur 11. Nederzettingslocaties in een gedifferentieerde landschappelijke situatie.
Service 1975 (Norton), p.77, fig.1.

deert met de traditionele overlevering over de geschiedenis van het Spartaanse koningshuis der Agiaden.(20) In dit verband mag niet onvermeld blijven, hoe vaak in beschouwingen over het ontstaan van de staat aan de factor van de regionale geografische differentiatie een grote, zo niet doorslaggevende betekenis moet worden toegekend.(21)(Zie figuur 12)

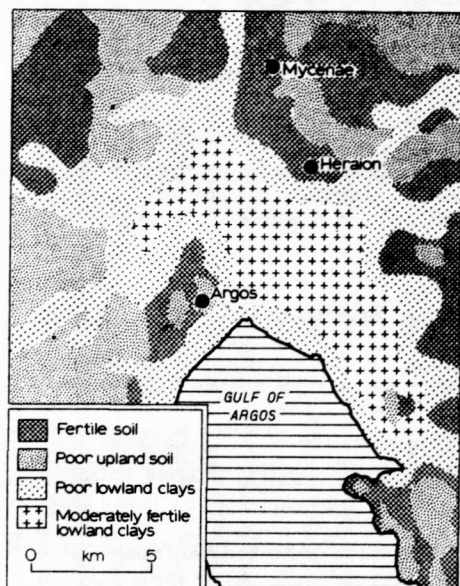
Mijns inziens kan het hier gepresenteerde 'Sparta-model' goed dienst doen als een heuristisch middel om de structurele achtergronden van het ontstaan van de andere Griekse staten op het spoor komen. Zo is geografisch bezien de overeenkomst tussen Lakonië en Attika groter dan op het eerste gezicht lijkt. De vlakte van Athene ligt ingesloten tussen de Hymettos en de Parnes, met vruchtbare stukken in het stroomdal van de Kephissos en de Ilissos (22), en een qua bewoningsgeschiedenis duidelijk onderscheiden kuststrook. Een overzicht van de bewoningsgeschiedenis van de rest van Attika versterkt dit beeld van regionale differentiatie.(23) Anderzijds lijkt nu de late ontwikkeling van de staat in Elis verklaard te kunnen worden door de grote homogeniteit van het vlakke landschap. Boiotië, dat pas door de Peloponnesische oorlog een echte eenheidsstaat onder Thebaans gezag geworden is, lijkt daarentegen op het eerste gezicht een klassiek voorbeeld van een homogeen landschap met een centraal gelegen centrale plaats (Thebe). Tekening van Thiessen-polygonen op basis van de Boiotische poleis leidt echter tot het inzicht, dat het achterland van de respectievelijke plaatsen een grotere differentiatie te zien geeft dan men op het eerste gezicht zou

verwachten. Deze constatering is een goed uitgangspunt om een verklaring te zoeken voor de inconsistenties en problemen in de ontwikkelingsgeschiedenis van de Boiotische Bond, zoals het feit dat Thespië en Plataië, die men toch altijd tot Boiotië mag rekenen, niet hebben meegedaan met de oudste slag van een gezamenlijke Boiotische munt en zich steeds hardnekkig tegen Thebaanse hegemoniale aspiraties hebben verzet. Thebe was slechts in één opzicht centraal: het beschikte over goede landbouwgronden, maar was daarentegen door Plataië en Thespië afgesneden van het voor transhumante veehouderij onontbeerlijke bergland. Dat veehouderij van betekenis was in Boiotië, blijkt uit het feit dat het gemeenschappelijke Boiotische heiligdom gewijd was aan de herdersgodin Athene Itonia. Het is evenmin uitgesloten te achten dat het idee van de vroege staat module ook een goed werkbaar concept is voor de bestudering van het Myceense Griekenland, zij het in een andere uitwerking dan die welke aanvankelijk door Renfrew is voorgesteld. De werkwijze van Bintliff, die per regio de structuren van het nederzettingssysteem analyseert met de locatie van de menselijke bewoning ten opzichte van landschappelijke situatie en bodemgesteldheid als uitgangspunt voordat hij op grond van de omvang van de nederzettingen en honderdjarige afstanden een hiërarchisch model opbouwt, lijkt hier de belofte van een overtuigender succes in te houden (Zie figuren 13 en 14).(24)

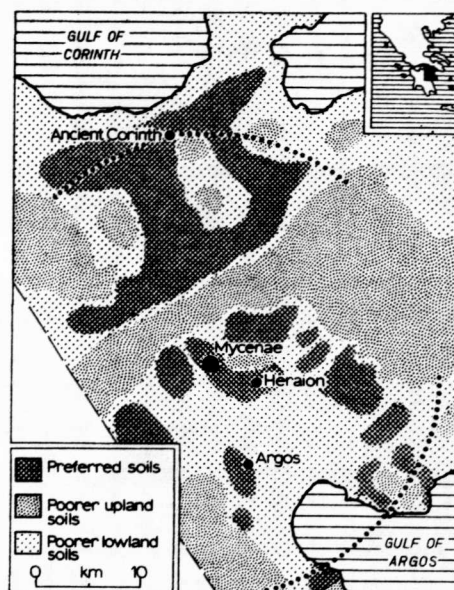
Dezelfde benadering zal voor het Minoïsche Kreta gekozen moeten worden. Als men de suggestie van Renfrew, dat het eiland toendertijd vijf of zes vroege staat modules geherbergd kan hebben, uitwerkt door op grond van de tot nu toe bekende paleiscentra en grotere plaatsen Thiessen-polygonen te tekenen en vervolgens nagaat wat de relatie van het nederzettingssysteem tot deze polygonen respectievelijk tot de landschappelijke omgeving is, zal tot de conclusie moeten komen dat het systeem met uitzondering van de omgeving van Knossos twee-lagig is en dat de locatie van de se-

Figuur 12. Directe omgeving van Sparta. Het Klassiek Sparta (4) en de drie grootste prehistorische nederzettingen beheersen samen vrijwel geheel de vruchtbare neogene mergelbodems, onafhankelijk van hun ligging ten opzichte van de rivier en heuveltoppen (1, 2 en 3).
Bintliff 1977b (Academic Press), p.65, fig. 2 B 5.

Figuur 13

Figuur 14

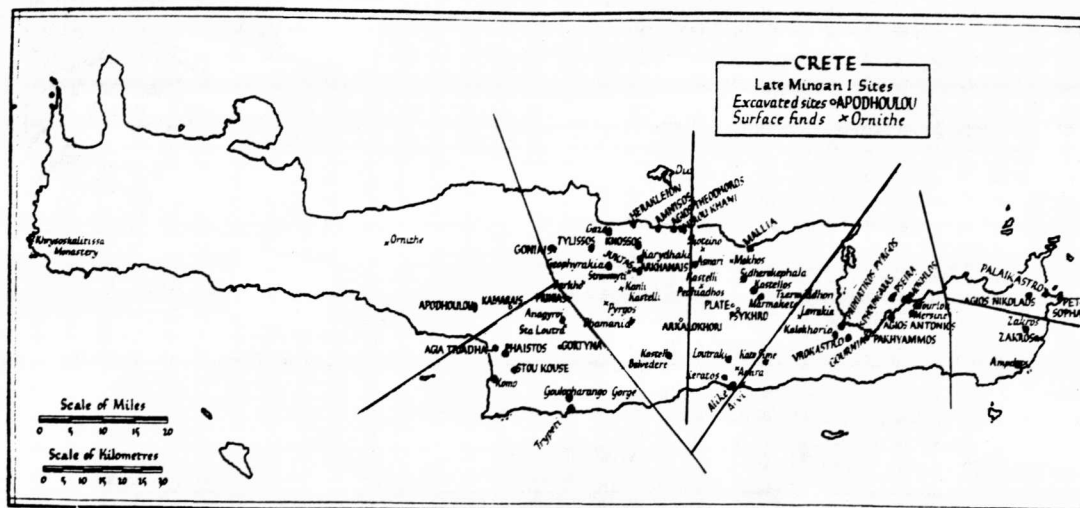
Figuur 13. Vlakke van Argos, met op grond van oude en nieuwe bodemsituatie 'onbegrijpelijke' ligging van Mycenae. Bintliff 1977b (Academic Press), p.92, fig. 15a.

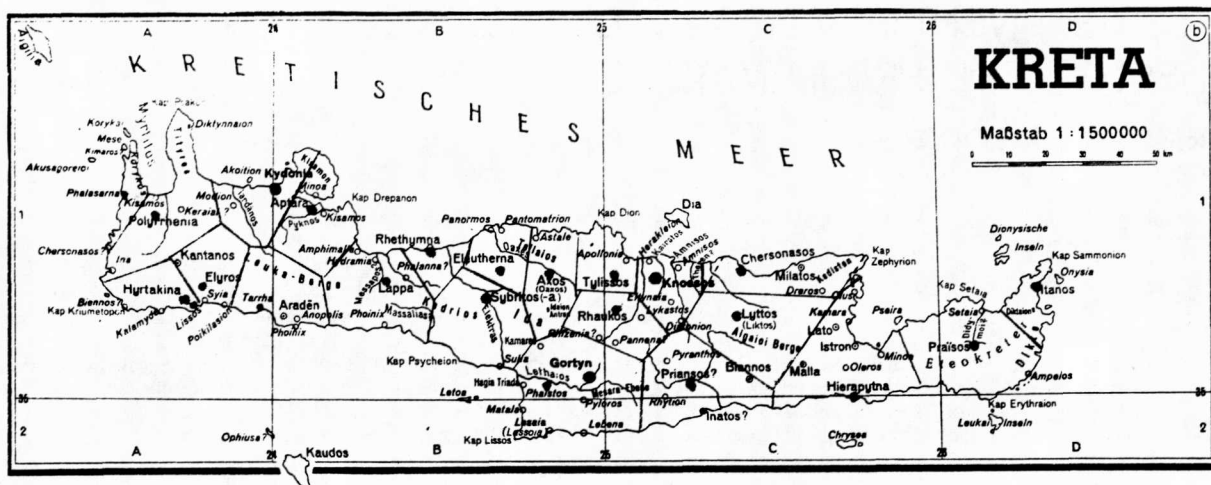
Figuur 14. Mycene als supra regionaal centrum. Ibid. p.93, fig. 15b

Figuur 15. Kreta. Thiessen polygonen op grond van de voornaamste centra in de Minoïsche periode. Kaart uit J.D.S. Pendlebury, The archaeology of Crete. An Introduction. (London, 1939). Methuen, no. 10; Thiessen polygonen en verdere bewerking: Van der Vliet.

cundaire nederzettingen niet zozeer door hun ligging ten opzichte van de paleiscentra als wel door de natuurlijke hulpbronnen in hun directe omgeving bepaald is. Het Minoïsche nederzettingenpatroon met zijn, zoals elders gesuggereerd is, wellicht lege ceremoniële centra, doet sterk denken aan de voorstelling die Friedman en Rowlands geven van de fase die op de grens staat van het hoofdschap en de vroege staat. Echter, gedetailleerd onderzoek zoals de survey die is aangekondigd voor de Messara-vlakte of de ontdekking van meer paleizen en 'villa's' (de conclusie dat de grote

nederzetting die momenteel bij Pyrgos wordt opgegraven van meer dan lokaal belang is geweest of de ontdekking van een nieuw paleis in de omgeving van Lyttos of Arkalochori zouden het beeld bijvoorbeeld aanzienlijk verfraaien) kunnen wijziging van deze conclusies noodzakelijk maken. Ter vergelijking kan men dezelfde methode toepassen op het Kreta van de poleis uit de Klasieke en vroeg-Hellenistische tijd. Dat levert een veel regelmatig beeld op. (Zie figuur 16) Niet alleen vertoont de ligging van de verschillende plaatsen een regelmatige spatiëring, maar bovendien is vast te stellen dat in ieder geval het midden van het eiland, het gebied tussen Knossos, Lyttos en Gortyn, landschappelijk voldoende homogeen en niet bergachtig van karakter is om een werkwijze à la Christaller toe te laten. Ook als men de berggebieden in de beschouwing betreft, blijkt er zich een regelmatigheid in de ligging van de plaatsen ten opzichte van hun polygonen voor te doen. Met uitzondering van wederom Knossos bestaat steeds de helft van het territoire uit bebouwbaar land en de andere helft uit bergland; de polis ligt dicht bij de scheidslijn. Dit kan niet alleen verklaard worden met het argument van het kiezen van verdedigbare plaatsen. De overweging, dat het bergland een belangrijke leverancier was van een of meer middelen van bestaan zal minstens zo doorslagge-

Figuur 16. Thiessen polygonen rond poleis op Kreta in de Klassieke Tijd. Tekening : Van der Vliet. Kaart: Bengtson - Milojevic, Bayerischer Schulbuch-Verlag), no.27b.

vend geweest zijn. De ligging van kleinere plaatsen ten opzichte van de Thiessen polygonen van de grotere en het feit dat in een aantal gevallen de lijnen van de polygonen samenvallen met waterlopen door de bergen en dus met verbindingswegen wijzen in de richting van een ordening volgens het 'marketing' principe. In de loop van de vierde en de derde eeuw voor Christus begonnen de grotere centra de kleinere plaatsen in hun omgeving daadwerkelijk aan zich te onderwerpen en daarmee hun politiek gezag over de regio uit te breiden middels de geleidelijke incorporatie van de secundaire plaatsen in een meer-lagige hiërarchie. In de centra kan zich hiermee parallel een proces van staatsvorming voltrokken hebben, want de beschrijving van de Kretenzische samenleving door Aristoteles wijst immers veeleer nog op hoofdschappen dan op staten.⁽²⁵⁾

tot slot

In het voorafgaande heb ik een aantal onuitgewerkte voorbeelden gegeven van de mogelijkheden die toepassing van de centrale plaats theorie op het gebied van de Klassieke archeologie en de oude geschiedenis mijns inziens biedt. Elders, zoals in de bestudering van de Mexicaanse oudheid, is dat al gemeengoed. Daarnaast heb ik geprobeerd duidelijk te maken dat ook voor de historicus van latere perioden - tot zeer recente toe - het gebruik van geografische modellen en benaderingswijzen vruchten kan afwerpen. Dat is geen nieuws, maar het wordt nog te weinig gedaan. Natuurlijk geeft het geografisch model op zich geen antwoord op historische vragen, het suggereert alleen een aantal structurele elementen die bepalend kunnen zijn geweest voor de opbouw van de samenleving in het verleden. Het geeft daarmee ook een aantal onderzoeksrichtingen aan die deze suggesties kunnen bevestigen of ontkennen, het opent de ogen voor een vraagstelling waarvan men misschien anders de vanzelfsprekendheid niet had ingezien. Speelde, om een voorbeeld te noemen, het 'marketing' principe inderdaad een overwegende rol in de oude Kretenzische samenleving?

Voor de oudhistoricus geldt daarbij ook, dat als hij zich met nederzettingsgeschiedenis wil gaan bezighouden de bodem in de meest letterlijke zin zijn archief is. Een goede toepassing van de hier beschreven geografische benaderingswijzen vereist ook een ruime kennis van de landschappelijke omstandigheden, van geologie en bodemkunde in de regio, een kennis die het best verkregen kan worden in combinatie met archeologisch nederzettingsonderzoek. Een analyse die

daar los van staat, is slechts mogelijk wanneer uit andere, geschreven bronnen en archieven duidelijk bekend is welke factoren, politieke (verovering en overheersing) of economische (handel, nijverheid en markten) bepalend zijn voor de ontwikkeling van het nederzettingspatroon. In de Klassieke Oudheid doen die omstandigheden zich bijna alleen in het Romeinse Rijk voor.

noten

1. J.V.S. Megaw, Bespreking van K. Bittel, W. Kimmig en S. Schiek, ed., *Die Kelten in Baden-Württemberg* (Stuttgart 1981) in: *Antiquity*, LVI, No. 216 (1982) 77-78
2. David L. Clarke, ed. *Models in Archaeology* (1972)
3. Colin Renfrew, "Trade as Action at a Distance: Questions of Integration and Communication" in: Jeremy A. Sabloff en C.C. Lamberg-Karlovsky, ed., *Ancient Civilization and Trade* (Albuquerque, 1975) 3-59
4. Jeffrey J. Klein, "SOS Amphorae and the Ancient Oil Trade". *American Journal of Archaeology*, LXXV (1971) 206.
5. Walter Christaller, *Die Zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen* (Jena 1933, Herdruk: Darmstadt 1980) 33.
6. Peter Haggett, Andrew D. Cliff en Allan Frey, *Locational Models* (London 1977) 55-7, 143.
7. Idem, 148
Zie ook: James H. Johnson, *Urban Geography. An introductory Analysis* (Oxford etc. 1972)
8. Gregory A. Johnson, "Aspects of Regional Analysis in Archaeology". *Annual Review of Anthropology*, VI (1977) 479-508.
9. Gregory A. Johnson, "A test of the utility of Central Place Theory in archaeology" in: Peter J. Ucko, Ruth Tringham en G.W. Dimbleby, ed. *Man, settlement and urbanism* (London 1972) 769-785.
Gregory A. Johnson, "Locational Analysis and the Investigation of Uruk Local Exchange Systems" in: Jeremy A. Sabloff en C.C. Lamberg-Karlovsky, ed. *Ancient Civilization and Trade* (Albuquerque 1975) 3-59
10. Barry Cunliffe, "The Origins of Urbanization in Britain" in: Barry Cunliffe en Trevor Rowley, ed. *Oppida in Barbarian Europe* (Oxford 1976) 135-161
Zie ook: Charles Blackmore, Mary Braithwaite en Ian Hodder, "Social and Cultural Patterning in the Late Iron Age in Southern England" in: Barry C.

vervolg op pagina 37